

NİCAT MƏMMƏDOV
Fəlsəfə elmləri namizədi

**MAARİFÇİLİK HİNDİSTANIN FƏLSƏFİ, SOSIAL-İQTİSADI, DİNİ, ƏXLAQİ
VƏ ESTETİK PROBLEMLƏRİNİN TAM KOMPLEKSİNİN
HƏLLİ KİMİ**

XIX əsrin birinci yarısı Hind maarifçiləri XVI əsr ingilis rasionalistləri Bekon və Hobbs, XVII əsr maarifçiləri C.Lokk və Yumun, müəyyən dərəcədə fransız ensiklopedistlərinin təsiri altında inkişaf etmişdilər. Hindistanda ictimai fikrin formalaşmasına XIX əsrin əvvəlləri ingilis utilitarizminin (İ.Bentam) və fritrederstlik ideyalarının, həmçinin unitar və anabatistlərin dünyagörüşünün böyük rolu olmuşdur. Beləliklə də, hind maarifçiləri təkcə XVIII əsr klassik Avropa maarifçiliyindən bəhrələnməmiş, eyni zamanda Qərbi ictimai fikrinin müxtəlif çoxsahəli təcrübəsini araşdıraraq Hindistan şəraitinə uyğun burjuva rasionalist sistemini yaratmışlar.

«Hindistanda Maarifçilik - fəlsəfi, sosial-iqtisadi, dini, əxlaqi və estetik problemlərin tam kompleksinin həlli idi. Onun məqsədi feodal cəmiyyətini aşağıdan yuxarıya doğru – sosial-iqtisadi əsaslarından ona xidmət edən ideologiyaya qədər dağıtmaq idi»(1,22).

Mənfi yaranışlarla və keçmişin qalıqları ilə mübarizədə digər ölkələrdə olduğu kimi hind maarifçilərinin də qarşısında duran ən böyük mühafizəkar qüvvə – din (induizm) idi. Hind maarifçiliyinin digər spesifik tərəfi olan – dini islahatlar, sektaçılığa qarşı mübarizə, çoxallahlılıq, bütperəstlik və s. məhz burada öz ifadəsini tapır. Maarifçilər öz növbəsində monoteizm və şəxsiyyətsiz Tanrı ideyasını yaratdılar ki, burada da çoxallahlılığın və insanların Tanrı qarşısında bərabər olmasının əsasını imkanların burjuva bərabərliyi və burjuva fərdiyyətçiliyi təşkil edirdi. Maarifçilər tərəfindən maya, varna, draxma və karma kimi ənənəvi kardinal mədəniyyət kateqoriyaları tədqiq olunaraq yeni məna kəsb edirdi.

Missionerlərin təziqinin artması, onların kəndlilərin dininə hücumu və ingilis müstəmləkəçiləri ilə milli burjuaziya arasındakı qarşıdurmaların kəskinləşməsi maarifçilərin çox zaman induizmi Britaniya ağalığına qarşı qoyaraq onu bəzən milli ənənə kimi tədqiq etməsinə səbəb olurdu.

Bütün bunlarla yanaşı ingilislərin siyasəti öz mürtəce xarakterini daha aydın surətdə büruzə verirdi ki, buna qarşı da ölkənin müxtəlif bölgələrində müstəmləkə zülmü əleyhinə etiraz ocaqları yaranaraq kəndli üsyanlarına çevrilirdi.

Maarifçi islahat hərəkatı Hindistanın müxtəlif bölgələrində özünəməxsus surətdə yaranır və inkişaf edirdi. Burada yeni proseslər ilk olaraq İngiltərənin «Ost-Hindistan kompaniyası»nın ərazisi olan Benqaliyada yaranmağa başladı. Burada nəinki Benqaliyada, həmçinin bütün Hind maarifçiliyinin yaranmasına, ölkənin mədəni həyatına böyük təsir göstərmiş F.Bekonun, fransız maarifçilərinin və ingilis utopik sosialistlərinin ideyalarının təbliğçisi və öz dövrü üçün yüksək bilik səviyyəsinə malik Ram Moxan Ray (1772-1883) dururdu. O, dini dünyagörüşü ilə mübarizədə sosial islahatların həyata keçirilməsini təbliğ edən «Braxmo samad» (1828) dini-islahatçı cəmiyyətini yaratdı və azadfikirliliyin simvolu sayılan Hindu kollecinin (1817) yaradılmasının ilk təşəbbüskarlarından oldu.

Ram Moxan Ray həmçinin Benqal milli nəzminin və publisistikasının əsasını qoymuşdur. 1821-ci ildə o, «Şombad komudi» («Xəbərlərin ay işığı») adlı maarifçi qəzetini çap etdirdi. Ram Moxan Rayın fədakarlığı nəticəsində Kərkükdə bu qəzet urdu,

fars və hind dillərində çap olunmağa başladı. Öz fəlsəfi əsərlərində nəzmə ilk olaraq müraciət etməsi ilə o, benqal dilinin inkişafına böyük, həm də müsbət təsir göstərdi. «Onun əsərlərinə nəzər salan zaman bizə elə gəlir ki, elə bir mövzu və elə bir elm sahəsi yoxdur ki, o, bunu tədqiq etməsin»(2,30).

Ram Moxan Ray öz ictimai fəaliyyəti ilə yanaşı benqal dilinin qrammatikasını yazmış, bir çox Avropa mütəfəkkirlərinin əsərlərini hind dilinə tərcümə etmiş, hüquqi və siyasi məsələlərə əsərlərində öz məntiqi münasibətini bildirmişdir. Ram Moxan Ray mətbuat və burjua azadlıqlarının fəal tərəfdarı idi. O, öz dövrü haqqında demişdir: «İdrakı qanunla, qanunu idrakla birləşdirmək lazımdır. Bərabərliyin düşmənləri və despotizmin tərəfdarları heç bir zaman tam qələbə çala bilməyəcəklər»(1,42).

Ram Moxan Ray Benqaliyanın ideoloji hərəkətində liberal istiqamətli çoxsaylı davamçılara malik idi. Onların ilk nəslinin nümayəndələrinə misal Taqorov Dvaraknaxt və Debendronaxt (Rabindranat Taqorun babası və atası) gətirə bilərik. Debendronaxt Taqor maarifçi «Braxmo samac» cəmiyyətini öz həmfikirliyi, maarifçi yazıçılar və bu cəmiyyətin ən fəal üzvləri Okxaykumar Dotto (1820-1886) və Lşşorcondro Vidadaşaqor (1820-1891) ilə idarə edirdi. Rayın ideya və nəsihətlərinin davamçıları kimi onlar Rayın son dövrdəki – «ənənələrinin pozitiv zənginliklərinə ehtiyatla yanaşmaq» (1,50) meylini inkişaf etdirirdilər. Məhz bu baxımdan onlar «Benqal dili və ədəbiyyatının zənginləşdirilməsi cəmiyyəti»ni (1836) və «Həqiqət axtaranlar cəmiyyəti»ni (1839) yaratdılar və yerli dildə vaxtaşırı çap etdirərək sanskrit klassik əsərlərini bu dilə tərcümə etməyə başladılar. Bununla yanaşı onlar ingilislərin hinduların mədəniyyətinə münasibətini tənqid edərək induizm islahatlarını daha da gücləndirdilər.

Hindistanda o dövrdəki maarifçi və ictimai fikrin ən parlaq səhifələrindən biri də Henri Lui Vivyen Derozionun (1809-1931) fəaliyyəti ilə bağlı idi. Derozionun ictimai-siyasi və maarifçi ideyaları Bekonun, Lokkun, Yumun, A.Smitin, Reynin və Betnamın ideyalarının təsiri altında formalaşmışdır. Onun gənc və müasir nəsllə böyük təsiri olmuşdur. Derozio hinduizm başda olmaqla bütün dinləri əfsanə hesab edir və dini inkişafın geriliyinin səbəbi adlandıraraq onu dünyanı dərk edilməsində ən böyük maneə adlandırırdı.

Derozionun dostları və davamçıları onun ölümündən sonra birləşərək «Gənc Benqaliya» cəmiyyətini yaratdılar və hind tədqiqatçısı B.Dattanın yazdığı kimi: «bu cəmiyyətin üzvləri Benqaliya cəmiyyətinin həyatında fransız ensiklopedistləri kimi mühüm rol oynadılar»(3,33).

Hindistanda Maratxa Maarifçiliyinin əsasını Balşastri Dzambxekar (1812-1846), Lokxitavadi (Qopal Xari Demşukx, 1823-1892) və Dzotiba Pxule (1827-1890) qoydular.

Maratxanın maarifçi ziyalıları tam qətiyyətlə burjua münasibətlərinin təsdiqinə çalışırdılar və belə hesab edirdilər ki, burjua münasibətləri sosial bərabərliyə gətirib çıxaracaqdır.

Hindistanın digər bölgəsi olan Maxarastradakı Maarifçilik hərəkəti isə Hindistanın hər bir şəhərində şöbələri olan bir çox maarifçi-mədəni cəmiyyətlərin yaradılması ilə məşhurdur. Başqa şəhərlərdə şöbələrinin olması ilə yanaşı bu cəmiyyətlərin çoxlu mətbuat orqanları da var idi. Bu qəzet və jurnalların adlarındakı «dnyan» – «bilik» sözü onların adlarının və fəaliyyətlərinin əsas komponentini təşkil edirdi. Məsələn: «Dnyanday» («Biliyin doğuşu»), «Dnyançandroday» («Biliyin nuru»), «Dnyanprakaş» («Biliyin ziyası»), «Dnyansangrax» («Biliklər toplusu») (1,72) və s.

İngilislərin gəlməsi ilə müsəlmanlar Hindistanda öz keçmiş nüfuzlarını itirdilər və onların yeni rejimə düşmən münasibət bəsləmələri üçün ciddi əsas yarandı. İnduslardan fərqli olaraq XIX əsrin 60-cı illərinə qədər Avropa təhsilinə maraq göstərməmiş və

hakimiyyət dairələri ilə təmasda olmamış müsəlman iqtidarı ingilis ağalığına qarşı çıxırdı. Məhz bu səbəbdən Hindistanda 1855-ci ilə ilk müsəlman maarifçi-ictimai cəmiyyəti olan «Müsəlman assosiasiyası»nı yaradılır.

Müsəlmanlar Urduda ideoloji fəallığın oyanmasında, ənənələrin və publisistikanın inkişafında Dehli kollecinin (1825) və müsəlman maarifçisi, tanınmış riyaziyyatçı, tərcüməsi və publisist Ram Çandrın (1821-1880) böyük rolu olmuşdur. Urduda ilk dəfə olaraq Ram Çandr tərəfindən yaradılmış «Mixib-e hindi» («Hindistanın dostu», 1848) və elmi-tarixi həftəlik olan «Fəvaidun-naziran» («Oxucuların bəhri», 1850)jurnalları urdudilli əhalini Şərq və Qərb elm və mədəniyyətinin nailiyyətləri ilə tanış edirdi. Öz dünyagörüşünü genişləndirən Ram Çandr Bekonun, Lokkun, Smitin və ingilis inqilabının təsiri altına düşür və daha sonralar öz maarifçi fikirlərini Avropa maarifçiləri səviyyəsində şərh etməyə başlayır.

Hindistanda Maarifçilik ideologiyasının geniş yayılmasında bu dövr maarifçilərindən Xari Narayanın (1864-1919), Sen Keşodcondronun (1838-1884) və Yeni dövrün ən böyük mütəfəkkiri, miyonlarla hindlinin hələ uşaqlıqdan «millət atası» Maxatma Qandi kimi, bu səviyyədə tanıdığı Svami Vivekanandanın (1863-1925) böyük rolu olmuşdur.

Hind maarifçisi və yazıçısı Xari Narayan əsərlərini Maratxa dilində yazmışdır. O, müasir bədii nəzmi inkişaf etdirmiş və maratx ədəbiyyatında maarifçi tənqidi realizmin əsasını qoymuşdur. Öz Maarifçilik fəaliyyətini davam etdirərək 1890-1918-ci illər arası demək olar ki, özünün bütün yaradıcılığını dərc etdirdiyi «Karamnuk» («Əyləncə») jurnalını nəşr etdirmişdir. Maarifçinin 21 romanından 11-i milli-tarixi mövzulara həsr olunmuşdur. Digər romanları «Kimin bununla nə işi var?» (1890-1893), «Mən» (1893-1895) və «Yaşvantrao Kxare» (1892-1895) «Müasir hadisələr» seriyasındandır. Xari Narayana öz müsbət idealını qabaqcıl ziyalıların nümayəndələrinin obrazında tərənnüm edirdi. Özünün milli tarixə həsr olunmuş «Maysurun pələngi» (1890-1891), «İşıqlar» (1895-1897), «Qalanı aldıq – şiri itirdik» (1903) və «Çandragunta» (1902-1904) romanlarında tərbiyə prosesini tarixi keçmişin qəhrəmanlığı ruhunda qurmağın labüdlüyününə nəzərə çatdırırdı.

Digər Hind maarifçisi və mütəfəkkiri Sen Keşobcondro 1857-ci ildə «Braxmo samac» maarifçi dini-islahatlar cəmiyyətinə daxil olmuş, 60-cı illərdə burada radikal qrupa rəhbərlik edərək 1966-cı ildə fikir ayrılığına görə bu cəmiyyətdən çıxmış və özünün yeni maarifçi dini-islahatlar cəmiyyəti olan «Hindistanın Braxma samacı» cəmiyyətini yaratmışdır. Bu cəmiyyət daxilində o Hindistanda olan irqi ayrışçılığa, ayrı-ayrı millətlərdən olanlarla və o cümlədən dul qadınlarla nikah bağlanması qadağan edilməsinə və yetkinlik yaşına çatmamış uşaqlarla nikahın bağlanmasına qarşı çıxış etmişdir. Avropa düşüncə tərzinə malik olan Sen Keşobcondro həmçinin hind gənclərinin ali təhsil alması və qadınların da savadlı olması uğrunda mübarizə aparmışdır. O, Hindistanın inkişaf etmiş ali təbəqələri arasında daim böyük hörmətlə qəbul olunmuş, ancaq 1878-ci ildə öz azyaşlı qızını Kuc-Bihar knyazlığının rəşadının azyaşlı oğluna ərə verdinə görə qəfil öz nüfuzunu itirmişdir.

Hind maarifçiliyinin ən görkəmli mütəfəkkirlərindən olan Svami Vivekananda ömrünün birinci otuz ilini Hindistanda tanınmamış, ancaq 1893-cü ildə Ümumdünya dini konqresində çıxışından sonra o, «arzuların canlı tərənnümçüsünə və çoxmilyonlu xalqın ümidinə, öz həmvətənlərinin milli qürur predmetinə və «səmt ulduzuna» çevrilmişdir» (4,53).

Müasir hind fəlsəfəsinin görkəmli tədqiqatçısı, M.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin professoru A.H.Urikova özünün «Svami Vivekananda: həyatı və irsi» kitabında qeyd edir ki, «onun işləri – təhsil üçün nümunə, sözləri qızılqəp qiy-

mətli, fikirləri isə Hindistan həyatının müxtəlif tərəflərinə təsir göstərərək, hətta Hindistanın hüdudlarından kənarda bir çox dünya mədəniyyəti xadimlərinin qəlbində öz əksini tapır. Gələcəyin peşəkar filosofu olmamasına baxmayaraq, o, müasir hind fəlsəfəsinin düzgün inkişaf yolunu və əsas istiqamətlərini müəyyən etmişdir; hind mədəniyyəti tarixinə dair xüsusi əsərlər yaratmamasına baxmayaraq bu mədəniyyətin Şərq-Qərb dialoqunun ən layiqli iştirakçılmasına çevrilmişdir; peşəkar siyasətçi olmamasına, hətta bəzən siyasətə çox soyuqqanlı və kinayəli münasibət bəsləməsinə baxmayaraq XX əsrin milli-azadlıq hərəkatının liderlərinin böyük hörmətlə qeyd etdikləri kimi ölkənin milli özünüdərk prosesinə mühüm və böyük təsir göstərmişdir»(4,12).

Bizə elə gəlir ki, Vivekanandanın özünəməxsus həyatının və onun irsinin sirri onda milli dini-fəlsəfi ənənələrin digər mədəniyyətlərə münasibətdə daha açıq olmasında, onu tək Hindistanın deyil, bütün bəşəriyyətin taleyi narahat etməsində və yüksək ruhlu olmasındadır.

Özünün bir çox fikirlərinin qeyri-ənənəvi olmasına baxmayaraq (çox zaman hindus ortodoksiyasının nümayəndələri tərəfindən sırf düşməncilik baxımından qəbul olunan) Vivekananda Hindistanda yüksək qiymətləndirilən fikir, söz və iş birliyin, müəyyən dərəcə həqiqətin, dözümlülük və özünəəminliyin, müsbət keyfiyyətlərinin tərənnümçüsü və həyat müəllimidir. Vivekanandanın əsas ideyaları daim tək düşünülənlə deyil, yaşanılan və bundan nə nəticə əldə olunmasının nəticələri ilə bağlı idi.

Müvafiq dövr hind maarifçiləri tam dolğun estetik sistemlər qoyub getməsələr də, onların ideoloji fəaliyyəti hindlilərin ənənəvi ictimai və bədii düşüncə tərzini kökündən dəyişdi. Tarixin inkişafı, ictimai inkişaf, insana fatalist baxışların dəyişməsi, insan fəaliyyətinin daim dəyişməkdə olan gücü barədə təsəvvürlər, fəaliyyəti kainat «ruhunda» deyil, insanın fiziki və ruhi keyfiyyətlərinin ümumdünya inkişafında görmək tələbi sosial problematikanın, şəxsi həyat mövzularının və incəsənətdə şəxsi başlanğıcın inkişafının təsdiqini istiqamətləndirirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Ламшуков А. Индийские литературы первой половины XIX в. Москва, 1989
2. Комодина Л.Н. Реформированный индуизм. Москва, 2002.
3. Дама Б. «Жизнь и творчество Бубьека Дерозио. Санкт-Петербург, 2000.
4. Урикова А.Н. Свами Вивекананда: жизнь и наследие. Москва, 2004.
5. История зарубежной литературы XVIII века. М., «Наука», 1967, 305 стр.
6. История философии. Ростов-на Дону. «Знание», 1999. 287 стр.
7. Котлов Л.Н. Становление национально-освободительного движения в арабских странах Азии. М., «Мысль», 1968, 307 стр.
8. Кули-заде З.А. Закономерности развития восточной философии XIII – XVI в.в. (Регион ислама) и проблема Запад-Восток. Б., «Элм» 1983, 284 стр.

НИДЖАТ МАМЕДОВ

Кандидат философских наук

ПРОСВЕЩЕНИЕ – КАК РЕШЕНИЕ ПОЛНОГО КОМПЛЕКСА ФИЛОСОФСКИХ, СОЦИАЛЬНО- ЭКОНОМИЧЕСКИХ, РЕЛИГИОЗНЫХ, ДУХОВНЫХ И ЭСТЕТИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ ИНДИИ.

В представленной статье речь идет о влиянии на развитие Индийских просветителей первой половины XIX века Английских рационалистов XVI века- Бекона и Гобса, просветителей XVII века Д.Локка и Юма и в определенной степени, французских энциклопедистов.

Подтверждается мнение о том, что в ставленной индийской общественной мысли большую роль сыграли течение английского утилитаризма начала XIX века, фритредерстические идеи, а также унитарное мировоззрение анабатистов. Здесь также рассматривается тот факт, что в становлении буржуазной рационалистической системы, соответствующей условиям Индии, такие индийские просветители как Рам Мохан Рай, Вивьен Дерозию, Балшастри Дзамбхекар и др. воспользовались не только классическими просветительскими идеями Европы, а также применяли различную многостороннюю практику западной общественной мысли.

NIJAT MAMMADOV

Candidate of Philosophical Sciences

**ENLIGHTENMENT AS THE COMPLETE, COMPLEX SOLUTION OF INDIA'S
PHILOSOPHICAL, SOCIO-ECONOMIC, RELIGIOUS, MORAL AND AESTHETIC
PROBLEMS**

The presented article deals with the development of the Indian enlighteners in the first half of the XIX century under the certain influence of the XVI century English rationalists Bekon and Hobbs, the XVII century enlighteners J.Lokk and Yumin and the French encyclopedists.

At the beginning of the XIX century the ideas of the English utilitarianism, free-traders, as well as the outlooks of the unitary and anabatists played a great role in the formation of the social mind in India. Here, Indian enlighteners Ram Mokhan Ray, Vivyen Derezio, Balshastri Dzambrhekar, Lokkhitalavadi, Nari Narayana and Sen Keshodchondron derived advantage not only from the XVIII century classic European enlighteners, but also they investigated different varied experience of the Western social mind and created the bourgeois rationalist system corresponding to Indian environment.

Rəyçilər: f.e.d.Ə.Tağıyev, t.e.d.M.B.Fətəliyev.

AMEA-nın «Fəlsəfə, sosiologiya və hüquq» İnstitutunun «Fəlsəfə və ictimai fikir tarixi» şöbəsinin 02 fevral 2009-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №09).